ALEXANDRU NICULESCU

ORIGINILE CREŞTINISMULUI ROMÂNESC. GRECO-LATINITATEA

1. Problema i m p l a n t ă r i i creştinismului în regiunile daco-romane ce vor deveni, ulterior, româneşti este deosebit de însemnată în istoria romanităţii nord- şi sud-danubiene. Mai întâi trebuie subliniate datele timpurii ale apariţiei noii religii în aceste regiuni: în secolele III–IV, Eusebius din Cesareea (cca 260–340), autorul unei *Cronologii* şi al unei *Historia Ecclesiae*, vorbind despre Scythia Minor (cucerită în anul 28 î. Cr., anexată şi încorporată, prin anul 45 – 46 d. Cr. în provincia Moesia, sub administraţie romană), susţine că evanghelizarea ei (a Sciţiei, dar zona, mai ales cea maritimă, era locuită de greci şi de alte comunităţi etnice orientale) s-ar fi făcut de către apostolul Andrei (fratele apostolului Petru) în sec. I. Eusebius p r e i a această informaţie de la Origenes (cca 185 – cca 252–254): „[...]după spusele tradiţiei (gr. *parádosis*) i - a c ă z u t ... lui Andrei, Scythia". Emilian Popescu (2001), de la care preluăm această afirmaţie, adaugă: „Scythia, prin care trebuie să înţelegem o zonă vastă, atât din vestul cât şi din nordul Mării Negre, adică Dobrogea de azi, sudul Rusiei şi al Ucrainei" (p. 198). Textul lui Origenes să fi fost transmis de Eusebius întocmai? Specialişti, precum Adolf Harnack, D. M. Pippidi şi-au exprimat neîncrederea în textul lui Eusebius editat a b i a în sec. XVII: pericolul interpolărilor! Controversele au urmat... (cf. Popescu 2001, p. 198–200). Alt istoric latin, Tertullian (Quintus Septimius Florens Tertullianus, cca 155 – cca 222), primul scriitor creştin de limbă latină, vorbeşte despre creştinarea „parţilor şi a moesilor", a „sarmaţilor, dacilor, germanilor şi sciţilor şi a multor neamuri şi provincii îndepărtate". Dar c â n d a putut să se petreacă acest eveniment? Asemenea afirmaţii nu au nici o bază documentară – uneori chiar sunt contradictorii. Cu toate acestea, se poate plasa răspândirea creştinismului în Scythia Minor din cele mai vechi timpuri (sec. II–III?).

Dar d e c ă t r e c i n e a fost propagat creştinismul în aceste regiuni?

2. În logica aserţiunilor precedente, ar rezulta că, dintru început, creştinismul a fost prezent în Dacia, în primele două-trei secole. În linii generale, Pârvan (1911, p. 74) consideră că „existenţa creştinilor în Dacia romană înainte de anul 270 este o necesitate logico-istorică". Această opinie „primordială" privind creştinismul timpuriu apare şi acum. Astăzi, însă, teologii şi istoricii apropiaţi de cercurile ecleziastice adaugă: a fost propagat de Apostolul Andrei. Altfel spus: creştinismul românesc are origini apostolice. Dintre cercetători, cel mai autorizat este

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 51-69

Emilian Popescu, care în studiul său recent (2001, p. 194–214) afirmă că (în istoria creştinismului) „în perioada de început… prioritate au cuvântul Evangheliei şi credinţa puternică în Adevărul revelat” (p. 195). Emilian Popescu examinează cu „argumente non-testamentare” (ceea ce înseamnă lectura atentă a Faptelor Apostolilor – *Acta Apostolorum*) şi cu informaţii religioase misiunea Sf. Apostol Andrei la sciţi (Ippoliton Romanul, mort în 235, afirmă: „[…] a răspândit E v a n g h e l i a sciţilor şi thracilor”), trăgând concluzia că, astfel, „se confirmă activitatea Sfântului Andrei în Scythia Minor” (p. 200). Autorul întăreşte aceste aserţiuni prin care se „atestă faptul că Scythia Minor de lângă Thracia a fost loc de misiune pentru Sfântul Andrei” (p. 201) şi, în plus, foloseşte informaţiile din *Calendarul gotic* (alcătuit la Acjelis, la sfârşitul sec. IV), ale cărui „origini răsăritene (tracice)” le admite (deşi, după alţi cercetători, datarea ar fi în sec. V) – precum şi martirologiile occidentale (p. 203–204). Concluzia: „[…] avem suficiente dovezi pentru a admite evanghelizarea unei părţi din teritoriul României de către Sfântul Apostol Andrei şi, alături de el, de Sfântul Filip… Cei doi Apostoli au făcut misiune, aici, prin cuvânt şi f a p t ă …” (p. 205).

3. Ceea ce este confirmat de istorici – pe teritoriul Scythiei Minor – priveşte însă, cel mai devreme, epoca împăratului Diocletianus, primul „caesar” al Orientului imperial roman (în Occident, domnea Maximian, iar din 293 se instaurează *Tetrarchia*). Diocletianus dezlănţuie persecuţii anticreştine sângeroase (303, 304, 305), care, după textele martirologice, au înregistrat (la Tomis, Noviodunum, Dinogetia, Axiopolis, Durostorum) un mare număr de martiri (soldaţi, în majoritate): semne ale unui creştinism implantat în profunzimi sociale – al unei armate romane (adunate din Orient), dar, probabil, şi al unei populaţii autohtone daco-greco-romane.

Cercetările epigrafice şi arheologice au confirmat datele martirologiilor creştine. S-au descoperit la Axiopolis o bazilică cu *martyricon* şi la Niculiţel (sec. IV: nume de martiri ce par a fi greceşti: Zotikos, Attalos, Kamasis, Filippos) bazilici paleocreştine. Se pare că, începând din sec. IV, creştinii din Scythia Minor erau organizaţi în biserici, conduse de episcopi rezidenţi la Tomis. Existau, probabil, episcopi şi în alte centre importante precum Histria, Callatis, Tropaeum Traiani, Noviodunum, Durostorum etc. În această regiune s-au descoperit peste 70 de inscripţii creştine din sec. IV–VII (cele mai multe, în limba greacă, mult mai puţine în limba latină), ceea ce ne face să credem că mai ales comunităţile greceşti primeau mai uşor creştinismul (de altfel, tot grecesc!). Au fost astfel descoperite câteva bazilici (de tip elenistic, cele mai multe) – una dintre ele chiar cu o capelă într-un palat, probabil episcopal. Se pot adăuga obiecte ale artelor „minore” (lămpi creştine, talere de argint pentru cult – toate decorate cu semnul crucii –, vase ceramice, vase de sticlă şi mai ales cruciuliţe de tip grecesc, de bronz şi de aur etc.). O cornalină (agată roşie) a fost găsită la Constanţa (Tomis): pe ea este înfăţişat Hristos răstignit între figurile celor doisprezece apostoli (Pippidi 1976, p. 194).

4. Toate aceste descoperiri trimit, de asemenea, la un creştinism misionar, propagat prin cei care erau mai înainte creştinaţi sau prin agenţi ai centrelor creştine (ecleziastice) deja constituite în Peninsula Balcanică romano-elenică. Armata Romei, colonii greci, sirieni (orientali, în general), care se găseau stabiliţi pe ţărmurile maritime ale Scythiei Minor, mai ales cei din Tomis, au putut fi uşor pătrunşi de ideile noii religii, care se practica (probabil clandestin) printre ei. Grecii Scythiei nu puteau rămâne inerţi şi surzi după creştinarea grecilor din Corint, Tesalonic sau Atena, după ce se tradusese *Septuaginta* în Alexandria Egiptului.

La aceştia trebuie să adăugăm comunităţile traco-dacice autohtone. Nu greşim considerând că religia populaţiilor daco-tracice se întemeia pe concepţii mai spiritualizate – mistico-extatice – decât religia romanilor. De aceea s-a putut deschide mai uşor religiei creştine – acceptând-o, fie şi prin sincretism. Legată de religiile orientale, dar mai ales de lumea elină, religia daco-tracilor avea un caracter politeist, în care Zalmoxis (Samolxis, Gebeleizis) era zeul principal (care, după Herodot, ar fi fost om, un sclav al lui Pythagoras). Murind, Zalmoxis intră într-o locuinţă subpământeană. Herodot, care are (Eliade 1980, p.38) asemenea informaţii de la „elenii care locuiesc în Hellespont şi în Pont”, nu şi le asumă câtuşi de puţin, dar adaugă: „o fi fost vreun zeu de prin părţile Geţiei” (*ibidem,* p. 39). În plus, Herodot crede că Zalmoxis „a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras” (*ibidem*).

Important este însă că – scrie Herodot – „geţii cred în nemurire” (se cred nemuritori): „credinţa lor este că ei nu mor şi cel care piere se duce la Zalmoxis” (IV, 94; apud Eliade 1980, p. 46). Chiar dacă această credinţă ar fi fost prezentă şi la alte popoare din antichitate (perşi, egipteni), „imortalizarea” existenţei, fericirea *post-mortem* (după iniţierea de către Zalmoxis) dădea religiei autohtone o particularitate deosebită (Eliade 1980, p. 46). Traco-dacii dispreţuiau moartea (*paratissimi ad mortem*, scrie Pomponius Mela, II, 2, 18; Eliade 1980, p. 47), ba chiar credeau că, aducând ofrande, „mortul se întoarce” (un fel de reîncarnare?). M. Eliade (1980, p. 48) crede că este vorba nu de metempsihoză, ci de „imortalitatea sufletului”. Nu era această „nemurire” şi esenţa religiei lui Iisus Hristos?

Se mai pot adăuga aici alte credinţe religioase: şamanismul extatic iranian adus în Hellespont şi în Pont de către coloniştii greci în contact cu mistica persană. Extazul era legat de imortalitate – amândouă elemente ale sacrului (Eliade 1980: 57; vezi şi *Istoria României*, I, 1960, p. 334). Nu avem însă date despre riturile şi practicile religioase ale traco-dacilor: se pare că sanctuarele (rotunde sau dreptunghiulare) construite pe vârfuri de munte sau pe terase muntoase constituiau lăcaşele lor de închinare (vezi *Istoria României,* I, 1960, p. 332–335). Daicoviciu (1972, p. 215–216) arată că „arheologia a confirmat caracterul chtonio-solar al religiei daco-getice” (Zalmoxis era un zeu chtonian!).

Dar toate aceste relicte s-au găsit la nordul Dunării, în Dacia Romană (Transilvania). Aici se constituie c e a l a l t ă implantare a creştinismului, în Dacia (Superior), cea care a lăsat urme arheologice importante: a doua creştinare.

Este încă valabilă opinia lui Pârvan (1911), după care creştinismul ar fi pătruns în aceste regiuni nord-dunărene înainte de retragerea trupelor romane din Dacia (271)? S-ar putea confirma existenţa unor creştini – izolaţi sau în grupuri mici – în Dacia romană? Răspunsul este, bineînţeles, afirmativ. Arheologia a descoperit la Romula câteva geme sigur creştine, probabil de pe la sfârşitul sec. III (reprezentând una o cruce, iar alta, doi peşti). Dar este posibilă şi apartenenţa la secta gnosticilor basilidieni (sec. II–III). Pe teritoriul Daciei romane s-au găsit urme ale divinităţilor adorate în Dacia (zei orientali, divinităţi romane). Mithras, Isis, Serapis, Dea Syria apăreau alături de Jupiter Dolichenus, Jupiter Heliopolitanus, Hercules Invictus, dar şi Baal etc. – proveniţi din părţile Siriei, ale Greciei, ale Egiptului. Contopirea zeităţilor greco-romane cu cele locale, dacice (*Diana*) şi cu cele sosite din Orientul Apropiat a adus, prin colonişti, un sincretism religios multicultural, notoriu în epocă şi în regiune (ceea ce mergea împreună cu plurilingvismul). Unele inscripţii se fac în comun, cu zeităţi din mai multe părţi ale lumii antice. În Dacia, în schimb, pare a se fi format cultul sincretist al *Cavalerilor danubieni* (Eroul trac) – pare-se o sinteză dintre unele credinţe populare locale şi dogmele venite de departe (Orient, Roma, zei traci) pe teritoriul Daciei nord-danubiene (Dionysos, Cibele, Nemesis, Mithras, Marte, Diana, Hekate etc.).

5. Pe lângă aceste zeităţi orientale pătrundea pe teritoriul din jurul Dunării, paradoxal, şi creştinismul! Popescu 1994 a adus în discuţia problemei creştinismului danubian aportul goţilor. Autorul vorbeşte (2001, p. 202) despre *Calendarul gotic,* precum şi de „mulţi martiri ai poporului got” (citând pe H. Delahaye, p. 201, n. 43, p. 202, n. 49, care a cercetat „L’église de Gothie” în *Saints de Thrace et de Mésie,* p. 201, n. 43). Se ştie însă că goţii erau, în cea mai mare parte, arieni, unii dintre ei fiind şi „niceeni”. În aceste circumstanţe, „biserica din ţara Gothiei” a simţit nevoia unei *Biblii*, pe care a tradus-o Wulfila (Ulfila), tot astfel cum a avut martiri (Sfântul Sava „Gotul”) şi o ierarhie ecleziastică proprie. Toate acestea se petrec prin sec. III–IV.

Bineînţeles, se pune întrebarea: cum s-au putut creştina goţii? Ipotezele care se fac conduc într-un singur sens: prin contactele pe care au fost constrânşi a le face în drumul lor sud-danubian, balcanic şi, mai departe, spre Orient. În urma incursiunilor goţilor la sud de Dunăre (250–253: Moesia Inferior, Thracia, Illyricum) contra romanilor (bătălia de la Abrittus – azi Razgrad, Bulgaria) – despre care vorbeşte, în *Carmen Apologeticum*, poetul creştin Commodianus Claudius (sec. III–IV) – „les Goths ont fait de nombreux prisonniers, parmi lesquels, des chrétiens qui ont déployé une activité missionnaire parmi les Barbares” (Popescu 1994, p. 78). Autorul subliniază clar „le rôle des prisonniers (de guerre) chrétiens dans la conversion des Goths et des populations parmi lesquelles ils se sont établis”. Un exemplu: un istoric grec, Philostorgos (368–425), creştin arian, ocupându-se de viaţa lui Lucian de Antiochia, preot creştin şi martir (285–312), sanctificat ulterior (de fapt fusese învăţătorul lui Arius!), arată că în timpul împăratului Valerian (253–260) şi al fiului său Gallienus (253–265), trupele goţilor au invadat Galateea (provincia din centrul Asiei Mici, evanghelizată de

însuşi apostolul Pavel) şi Capadochia (în regiunea Anatoliei), un centru creştin important (mai ales din sec. IV înainte). De aici, goţii au adus numeroşi prizonieri, printre care şi preoţi şi oameni pioşi, convertiţi la creştinism (inclusiv pe înaintaşii familiei capadochiene a lui Wulfila (Ulfila)). Bineînţeles că toţi aceştia au putut răspândi ideile creştine în spaţiul Dunării inferioare, până în Dobrogea.

6. Să examinăm mai atent creştinismul din aceste regiuni. În Scythia Minor, pe ţărmul Mării Negre, la Tomis, Callatis, Noviodunum, Histria – ca în jurul întregului bazin al Pontului – se stabiliseră de veacuri, înaintea erei creştine, solide c o l o n i i e l e n e, întemeind oraşe şi aşezări mai mici (grecii veniseră prin sec. VII î. Cr. de prin regiunea Miletului – Asia Mică). De bună seamă, pe cale comercială – dacă nu şi spirituală – locuitorii acestor colonii continuau a avea legături cu centrele de baştină din sud – şi nu este greu de imaginat că astfel a pătruns în Scythia Minor, printre cetăţenii de diverse etnii aflaţi acolo (greci, orientali de diverse origini etc.), ideologia creştină. Materialul arheologic confirmă această p r i m ă implantare a noii religii în zonele danubiene: în secolul III, pare a fi existat creştini în aceste teritorii (se explică astfel numărul mare de martiri menţionaţi în textele martirologiilor creştine, din oraşele Scythiei Minor). Mai târziu, din sec. III înainte, inscripţiile creştine găsite sunt, t r e i p ă t r i m i dintre ele, în limba greacă (D. M. Pippidi 1976, p. 193). Unele dintre ele revelă relaţiile Scythiei Minor cu Asia Mică, Siria şi Egiptul – regiunile originare ale religiei creştine (tot în Scythia Minor, în secolele IV–VII, s-au găsit bazilici creştine de tip elenistic, una de tip sirian). Se adaugă, la toate acestea – aşa cum am arătat mai înainte – amfore şi piese de uz liturgic.

Asemenea elemente dovedesc v e c h i m e a creştinismului în Scythia Minor şi pe ţărmurile (de acolo) ale Pontului Euxin. Această timpurie propagare a creştinismului în zone greceşti străvechi (poate chiar scitice) conduce la concluziile: 1. pe aceste meleaguri, creştinarea trebuie să fi început concomitent cu – dacă nu chiar puţin înainte de – prezenţa romanilor. Avem toate motivele să credem că *milites* din Legiunea V *Macedonica*, Legiunea XI *Claudia* sau din flotă (*Classis Flavia Moesica*) erau convertiţi la (sau cunoşteau) noua religie a lui Hristos. Şi 2. aceştia i-au antrenat pe cei ce aparţineau unor etnii şi triburi diferite, chiar şi pe „barbarii” goţi care se găseau, la Dunărea de jos (în sudul Moldovei de astăzi), în imediata vecinătate. Într-un fel, se creştinau populaţii care aveau religii orientale spiritualizate (excepţie făceau grecii, care au aderat la creştinism în detrimentul zeităţilor elenice). Despre traco-daci am arătat mai înainte: mentalitatea lor religioasă, chiar politeistă (dar avându-l pe Zamolxis), îi predispunea a accepta cu uşurinţă noile precepte spirituale creştine[1]. Nu au rămas urme concrete, arheologice sau lingvistice, din această perioadă creştină – să o numim –

[1] Nu spre a cădea în anecdotic, menţionăm că imaginaţia literară a lui Vintilă Horia, *Dieu est né en exil* (1960), nu ar trebui să fie desconsiderată. El a încercat să descrie cum trebuie să se fi petrecut – sociocultural – convertirea autohtonilor sciţi şi traco-daci, sub ocupaţia romană.

„primară”. Dar nici nu trebuie să înlăturăm – din cauza acestor absențe tangibile – posibilitatea o r i g i n i l o r a p o s t o l i c e (Apostolul Andrei, Apostolul Filip, amândoi recunoscuți de tradiția Scripturilor) ale creştinismului românesc. Cf. Popescu (2001, p. 196, 200-201): la Odessus (Varna), Apostolul Andrei ar fi instalat chiar un episcop, pe un anume Apion (nume nonlatin!).

Iată de ce credem că, în zonele Dunării de Jos şi în Scythia Minor, trebuie să fi avut loc p r i m a c r e ş t i n a r e de pe teritoriile aflate sub dominația Romei[2].

În perspectivă istorică, trebuie să ținem seama de faptul că monumentul *Tropaeum Traiani* – Adamclisi datează din 109 – atestă astfel prezența romanilor şi a Imperiului Romei în aceste regiuni. Tot astfel – să nu uităm – că în 105–106, Dacia vestică (Transilvania de centru şi de sud-vest, Banatul etc.) se găsea sub stăpânire romană (Dacia Felix!). Datele istorice se suprapun: creştinismul „primar” şi ocupația romană şi, bineînțeles, începuturile romanizării sunt aproape concomitente – deci cu atât mai greu de deosebit.

7. Şi totuşi, deosebiri există! În Scythia Minor, în sec. III apar martirii creştini. Popescu (1994, p. 80): „[…] la première mention écrite concernant les chrétiens de la Dobroudja date de 290, lorsque les deux martyres orientaux, Epictète et Astion, trouvèrent la mort à Halmyris, au temps des persécutions de Diocletien”. Popescu (1994, p. 81 şi urm.) vorbeşte de „120 chrétiens” care au fost martirizați sub Diocleţian, şi chiar de „Evangelius”, episcop de Tomis (290), şi de succesorul său, un anume „Ephraem”, citându-l pe H. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti, 1918, p. 23-32.

8. Bineînțeles, nu puteau să lipsească, atât înainte de prezența romană, în lumea greacă de acolo, cât şi după integrarea Scythiei Minor (*Mikra Scythion*) în Moesia Inferior (după sec. III devine provincie romană), misionarii propagatori ai creştinismului (nu ar fi exclus să-l fi întâlnit, acolo, şi pe Ovidiu!).

Interesant ar fi să aflăm din care c e n t r e ale religiei creştine răspândite în Peninsula Balcanică, în sec. III, proveneau aceşti misionari, unde se afiliau creştinii (din bazilici) sau se hirotoniseau preoții acelor timpuri vitrege de clandestinitate. S-ar putea să găsim un răspuns luând în considerare episcopatele de pe linia Dunării inferioare (Durostorum, Axiopoli, Dinogetia) sau din Remesiana (în Dacia Mediterranea)[3]. Popescu (1994, p. 213) consideră că, la sfârşitul sec. III, Tomis ar

[2] Ne explicăm astfel şi creştinismul de formă l a t i n ă, care s-a transmis de-a lungul veacurilor. (Credem însă că afirmațiile lui Dan-Horia Mazilu – *Recitind literatura română veche*, I, Bucureşti 1994, p. 9 –, care vorbeşte de „intervenții greceşti şi ariene”, „limpeziri” şi „delimitări” în „creştinismul l a t i n primar” sunt, în cel mai bun caz, exagerate. „Delimitările” sunt u l t e r i o a r e primei evanghelizări.)

[3] În sec. III–IV existau, în Dobrogea paleocreştină, preoți (şi chiar episcopi: Popescu 1994, p. 214–216, a întocmit o primă listă de conducători-ierarhi ai organizațiilor bisericeşti de acolo). Nu se confirmă însă afirmațiile din *Istoria României* (I, 1960, p. 441) privitoare la faptul că până în epoca lui Constantin cel Mare (306–377), „nu ar fi putut exista comunități creştine şi monumente” în

fi putut fi centrul unei organizaţii episcopale (care a devenit *Metropole*, mitropolie). Dar trebuie adăugat: centre religioase care, în sec. IV (după sinodul din 325), sunt câştigate de doctrina „eretică” a lui Arie (arianism) (nonniceean).

9. În părţile de nord ale Dunării de Jos, în *Gothia*, existau organizaţii ecleziastice creştine (bineînţeles, şi acestea legate de capitala Imperiului, de Bizanţ). Între goţii din câmpia munteană şi de la Dunărea de Jos se găsea, ca episcop consacrat la Bizanţ, Ulfila (Wulfilas) (311–384), got după tată, grec după mamă, devenit episcop-misionar al goţilor (341). În jurul său se creează o organizaţie bisericească[4] (vizi)gotică – care, conform „calendarului gotic” de la Acjelis (sec. IV – vezi *supra*) oficia – foarte probabil – creştinări în ritul Sinodului din Niceea, 325. O bună parte dintre cei creştinaţi era însă atrasă de creştinismul nonniceean, aderând la doctrina lui Arie. Toleranţa religioasă pe care o afişau căpeteniile gote ia sfârşit prin anul 348, când, sub Aorich şi Atanarich, încep sângeroase persecuţii împotriva creştinilor. Misionarul Sabba (Sf. Sava Gotul), martirizat în anul 372, era unul dintre cei sacrificaţi. Către sfârşitul vieţii, Ulfila (Wulfilas) însuşi acceptă ideile arianismului şi, împreună cu un grup de adepţi, trece în sudul Dunării, în Imperiul Roman (la Nicopole), unde păstorea Auxentius (379–383), un discipol al său – şi acesta adept al arianismului[5]. Împăratul Theodosius (între 379 şi 395), făcând din creştinism o religie de stat (380), a adus un număr mare de convertiri la creştinism, în zona danubiană şi în Scythia Minor. Persecuţiile încetează. Creştinismul este biruitor în aceste teritorii.

10. Aceste constatări par a confirma originile g r e c o - o r i e n t a l e ale creştinismului propagat în Scythia Minor – şi ridică datările paleocreştine către sec. II–III. De aceea nu putem exclude cu uşurinţă misiunile apostolice ale Sf. Andrei, care, după tradiţie, pare a fi fost „apostol al Thraciei şi Scythiei”, dar şi ale Sf. Filip. În orice caz, o afirmaţie precum aceea a lui Fischer (1985, p. 44) privind „caracteristica fundamentală a creştinismului din nordul Dunării, aceea de a fi de limbă latină” merită să fie – în relaţie cu Scythia Minor – considerată cu prudenţă. Fischer continuă: „[…] folosirea unor simboluri creştine în limba greacă nu

---

regiunile (ulterior) româneşti. Se cunoaşte numele episcopului-martir Evangelius (către sfârşitul sec. III); Popescu 2001, p. 205, menţionează numele unui martir militar din armata romană a Scythiei (s-ar fi putut să existe creştini şi în celebra Legiune *Macedonica* adusă de Traian în aceste părţi). În ce-i priveşte pe martirii de la Niculiţel, ei şi-au pierdut viaţa în timpul persecuţiilor lui Decius (249-251): numele lor sunt greceşti şi orientale.

[4] Popescu (2001, p. 207) expune situaţia Bisericii din „Ţara Gothiei”, *Gothia*. Legat strict de Bizanţ şi de normele canonice bizantine, creştinismul goţilor „a dat numeroşi martiri, a creat mănăstiri”, iar din sec. IV, în această organizaţie religioasă „s-a implicat Biserica din Scythia şi, direct, Statul bizantin prin ierarhi (Bretanion, Gerontie (Terentius) şi Teotim I)”. Doi misionari în aceste locuri sunt cunoscuţi (Eutihie şi Sava / Sabba Gotul). „Goţii de la Istru”, creştinaţi, au fost reprezentaţi la Sinodul din Niceea.

[5] Trebuie menţionat însă că arianismul goţilor este şi mai puternic după 376, mai precis după alianţa cu Împăratul Valens, el însuşi arian. După cum cu dreptate observă Răzvan Theodorescu, „arinianismul gotic a provenit din lumea romană a sec. IV” (comunicare orală).

înseamnă însă cu necesitate că cei care le-au gravat vorbeau greceşte" (*loc. cit.*, p. 45). Autorul are dreptate, dar… Pentru cine, pentru care cititor au fost gravate – dacă nu pentru grecofonii locali, creştinaţi? În aceste regiuni, „grecitatea" şi „latinitatea" creştinismului coexistau.

Nu credem deci a greşi prea mult considerând că, cel puţin în zona Scythiei Minor, p r i m a implantare a creştinismului s-a făcut în limba greacă şi în limba latină. Regiunea era, cel puţin, bilingvă. Popescu 1994, p. 205 susţine că „în cetăţile vest-pontice şi într-o zonă limitrofă, cultul se oficia în limba greacă; în teritoriul rural şi în aşezările de pe *limes*-ul dunărean, cu o populaţie predominant latinofonă, în limba latină".

Este demnă de reţinut expresia lui N. Iorga: „creştinism dunărean şi balcanic".

11. Această primă pătrundere a creştinismului în regiunile sud-estice ale teritoriilor noastre – Dunărea de jos, „Gothia" şi Scythia Minor – într-un conglomerat etnic, a fost urmată – aproape concomitent – de invazia romanilor în Dacia carpatică de vest (războaiele dacice 101–102, 105–106). Ţara lui Decebal devine *Dacia Capta* şi, după aceea, *Dacia Felix*, provincie a Imperiului Roman. Începea a d o u a creştinare.

Pe drumurile pe care pătrundeau în nordul Dunării armatele romane, pătrundea şi creştinismul! Pe drumurile de munte care duceau spre Sarmizegetusa, o dată cu armatele romane aduse din / prin Peninsula Balcanică (mai ales cele sosite din Thracia şi Moesia), se implantau, treptat, în zonele ultracarpatice ale Daciei (transilvane), ideile noii religii. Cu un oarecare timp înainte de războaiele dacice, au fost semnalate pătrunderi însemnate de negustori romani (probabil şi greci) în nordul Dunării, în relaţii comerciale cu Moesia Superior, astfel încât (aşa cum a arătat C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena 1901, p. 12) „limba latină era cunoscută în ţinuturile Dunării" încă înainte de sosirea militară şi instalarea administrativă a Romei imperiale.

Adus-au oare aceştia (negustori, soldaţi, administraţie, colonişti romani) şi elemente ideologice ale noii religii a lui Iisus Hristos? Istoricii (Giurescu 1971, p. 165) răspund pozitiv la această întrebare: „[…] nu este exclus ca printre coloniştii aduşi de Traian să fi fost şi creştini" (cazul Legiunii V Macedonica adusă din Balcani în Dacia). În general, istoricii români suprapun situaţia din Scythia Minor cu cea din Dacia Traiană şi ajung la concluzia că este vorba de un singur creştinism, „daco-roman". Am văzut însă că cele două acţiuni de creştinare trebuie atent deosebite.

În Dacia romană, armata imperială a lui Traian a pătruns pe alte drumuri. Densusianu (1901, p. 206-208), precum şi regretatul şi, în România, prea puţin cunoscutul E. Lozovan (1962, p. 356 şi urm.), au urmărit aceste căi de comunicaţie cu Roma. Cea mai mare parte a armatelor romane a intrat prin vestul Peninsulei Balcanice: pornind de la Aquileia spre Illyricum şi Pannonia sau pe via Apollonia, pornind din Italia centro-meridională (Brindisi) prin Dalmatia şi, de aici, spre nord (Moesia) (Sirmium – Naissus – Ratiaria) sau spre est (Serdica, Philippopolis –

Hadrianopolis). Bineînţeles, dincolo de Dunăre, după Drobeta, se pătrundea în Dacia prin Sarmizegetusa (apoi, mai târziu, Potaissa – Apulum – Porolissum). În aceste regiuni, noua religie creştină nu se răspândise încă aşa precum în părţile orientale ale Peninsulei Balcanice. De aceea evanghelizarea acestora s-a făcut mai anevoios, mai neomogen şi într-un timp mai îndelungat, în orice caz ulterior celui în care se creştinaseră Scythia Minor şi regiunile orientale (Dunărea de Jos). Aici apar monumente creştine databile către sfârşitul sec. III şi mai ales în sec. IV (adică în timpul lui Constantin cel Mare) – ceea ce poate fi rodul unor acţiuni propagatoare anterioare.

Cât de vechi?

În această perioadă armatele romane se pregăteau să se retragă sau se retrăseseră din Dacia nord-dunăreană „traiană" şi se instalaseră în „Daciile" aureliene (*ripensis, mediterranea*). Deci problema creştinismului în aceste zone era legată de prezenţa şi, apoi, de retragerea romanilor, de romanizare şi de evenimentele socioculturale corespunzătoare.

Trebuie – credem noi – să deosebim două momente. Mai întâi, răspândirea (secretă) a creştinismului. Aceasta trebuie să se fi făcut în timpul ocupaţiei romane a Daciei (transilvane). După câte ne mai este dat a cunoaşte, creştinismul se propaga în mediile urbane şi în cele militare. În *urbes* şi în *castra*, civili şi militari trebuie să fi fost purtători ai convingerilor religioase creştine. În schimb, creştinismul pătrundea mai greu printre locuitorii din aşezările rurale – care, ca şi în alte zone ale Imperiului, rămâneau fideli religiilor şi zeităţilor tradiţionale (cimitire de incineraţie ale dacilor au existat până în sec. IV–V). Trebuie ştiut însă că, în Dacia romană, apar rareori urme ale unor centre religioase creştine (precum în Dobrogea). Centrele creştine (în sec. V–VI, deci în epoca postromană) sunt situate în sud, în Oltenia şi pe linia Dunării (Sucidava, Slăveni, Romula).

În ceea ce priveşte însă al doilea aspect, căutând urmele concrete ale creştinării, problemele se complică. Mai întâi trebuie să semnalăm absenţa martirilor. Retragerea armatelor romane (271), abandonarea administrativă a Daciei nord-dunărene, dar şi nelocalizarea comunităţilor creştine (pe lângă ruralizarea vechilor *urbes* şi dispariţia unităţilor militare) au conferit creştinismului din vestul ultracarpatic romanizat al Daciei o caracteristică deosebită.

A doua creştinare a teritoriilor carpato-danubiene, ulterior româneşti, trebuie considerată ca o creştinare neomogenă, difuză, descentralizată – dar o creştinare romană, de bună seamă, în limba latină. În ce măsură, în evoluţia istorică a creştinismului propagat la nordul Dunării, în ţinuturile noastre, limba latină a predominat asupra limbii greceşti (care, de bună seamă, trebuie să fi fost utilizată în conglomeratul multicultural al creştinismului dobrogean-dunărean) – rămâne o problemă irezolvabilă astăzi.

De aceea avem anumite rezerve faţă de cei ce leagă direct (şi… „patriotic-creştin"!) creştinismul românesc de „latinitate", cu atât mai mult de „continuitatea" şi de „formarea poporului român".

12. Este adevărat că primele vestigii creştine din Transilvania provin din puţin cunoscute localităţi rurale (spuneam mai sus că paleocreştinismul, în Dacia romană, nu avea c e n t r e religioase), răspândite pe teritoriul romanizat, şi s-au făcut cunoscute prin descoperiri arheologice: obiecte de cult şi cimitire creştine. Cea mai importantă dintre acestea este inscripţia – *ex voto* de pe candelabrul-*donarium* din Biertan (*ego Zenovius votum posui*) care datează însă din sec. IV. S-a găsit (pare-se) şi un vas cu crucea încrustată şi cu inscripţii aproape identice la Moigrad-Porolissum (Stoicescu 1980, p. 154), chiar dacă sursele de semnalare nu sunt prea sigure. Inscripţii creştine au apărut în estul Transilvanei (jud. Covasna), lămpi de lut, de bronz (pentru cult); la Cluj, Dej, Turda, precum şi în Banat. D. Protase, în *Problema continuităţii în Dacia, în lumina arheologiei şi numismaticii* (Bucureşti, 1966), şi mai ales lucrarea fundamentală a celor doi arheologi cunoscuţi, Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români* (Cluj, 2002), au adus importante „mărturii arheologice paleocreştine" din Dacia traiană. Importantă este şi bazilica de la Slăveni – Olt (în nord-estul Munteniei), unde s-a descoperit şi un castru roman (pe *limes Alutanus*), ca şi la Romula (azi Roşca – Dobroloveni, jud. Olt). Se adaugă la acestea bazilica creştină de la Sucidava, unde – ca şi la Slăveni şi la Romula – pare a fi fost un centru creştin însemnat. Dar toate acestea provin din epoca postromană (sec. V–VI). Mai târzii sunt cimitirele creştine descoperite în Transilvania (Stoicescu 1980, p. 154) (în sec. IX–X), la Ciumbrud-Blandiana, Deta, Galoşpetreu etc.)[6].

Împreună cu cimitirele (de incineraţie) – atribuite dacilor – aceste descoperiri arheologice au fost interpretate de istoricii români ca o dovadă a „continuităţii" daco-romane. Creştinismul, „latinitatea" şi „continuitatea" deveneau, astfel, legate între ele.

Cel mai recent studiu tributar acestei idei aparţine lui Madgearu (2001). Autorul examinează cu atenţie „descoperirile arheologice [care] pot sprijini ideea continuităţii dintre creştinismul daco-roman şi cel românesc", „raportul dintre romanizare şi creştinare", precum şi „rolul jucat de creştinism în desăvârşirea sintezei daco-romane" (p. 11). Aceleaşi afirmaţii („procesul de romanizare şi procesul de evanghelizare au fost interdependente") le întâlnim şi la Gudea – Ghiurco (2002, p. 131). Nu sunt ele, după cum credem noi, prea categorice?

Dar, după cum arătam mai înainte, în această a doua pătrundere – în vest – a creştinismului la nord de Dunăre, nu s-au descoperit martiri creştini. Această absenţă trebuie bine înţeleasă şi interpretată. Deşi ar fi „verosimil" să presupunem că, în Dacia romană, printre noii veniţi erau şi creştini (militari, civili) care puteau face cunoscută noua religie – dovezile arheologice sunt „foarte puţine" (Popescu 2001, p. 208). Dar cu retragerea din 271, Dacia traiană nemaifiind între limitele Imperiului, nu a mai cunoscut suferinţele şi martiriul din timpul lui Diocleţian (Caius Aurelius Valerius, 284–305) şi mai ales al lui Galerius (Caius Galerius

[6] Bineînţeles, anticele cimitire dacice de incineraţie, de la Sărăţeni, Soporul de Câmpie, Bratei, Iernut – datând din sec. IV – s-au păstrat.

Valerius Maximianus, 293–311), care a dat, înainte de moarte, un „edict de toleranţă", 311. De aceea se înregistrează nume de martiri numai în regiunile sud-danubiene ale Imperiului Roman.

Cum s-a răspândit creştinismul în Dacia transcarpatică romană şi de ce organizaţii ecleziastice depindea el? Întrebări greu de rezolvat! Putem totuşi admite că noua religie s-a propagat, în aceste regiuni, prin „agenţi" convertiţi la creştinism în comunităţile creştine din dreapta Dunării. În *Istoria României* (1960, p. 629–630) se specifică: „[…] adepţii noii credinţe…, orientali, care nu în Dacia s-au convertit la noua religie, ci în ţinuturile de unde erau originari. Aşa par cel puţin să indice câteva geme numite *abraxas*, talismane ale adepţilor sectei gnosticilor, descoperite în câteva localităţi din Dacia romană, la Porolissum, în Transilvania, la Romula şi la Orlea, în Oltenia".) Gudea – Ghiurco 2002 au prezentat – pentru sec. II–IV – un tablou cuprinzător.

De aceea s-a putut afirma că, în Dacia romană, creştinismul se va fi propagat „mai mult din om în om", prin contactul direct cu creştini veniţi din Imperiu şi, *Istoria României,* 1960, p. 633 *dixit* – nu prin misionari. Absenţa unor „misionari", chiar a unor *chorepiskopoï* având sarcina de a răspândi şi organiza sumar creştinismul la nordul Dunării nu pare o ipoteză convingătoare. Centrele creştine de pe malul drept al Dunării (Ratiaria, Sucidava, Dierna, Constantiniana Daphné, Durostorum etc.) aveau puterea de a propaga şi de a „supraveghea" creştinismul în Dacia romană, mai ales în epoca postromană. Iar când, în sec. VI (535), Iustinian I întemeiază arhiepiscopia Iustiniana Prima, organizarea creştinismului din fosta Dacia Romana capătă consistenţă canonică şi mai bine conturată. Trebuie subliniat însă caracterul p o p u l a r difuz, răspândit, sociocultural, „de jos în sus", pe care l-a avut această a doua creştinare a teritoriilor carpato-danubiene.

13. În asemenea circumstanţe, trebuie să luăm în discuţie limba în care s-a putut propaga creştinismul şi în care s-au putut ţine primele oficii religioase. Răspunsul este simplu: în Dacia romană, cea de a doua pătrundere a creştinismului nu s-a putut face decât în limba latină. Putem adăuga, aici, şi textele ecleziastice creştine scrise în latineşte. Niceta, episcopul de Remesiana (cca 359–cca 420), căruia i se atribuie predicări evanghelizatoare la nordul Dunării, a scris o serie de lucrări (predici, imnuri religioase, un catehism) în limba latină. De asemenea, în latină a scris Auxentius (discipol al lui Wulfila, episcop de Durostor, dar originar din Dacia) (Mihăescu 1978, p. 5-9) – se pare o latină simplă (*ibidem*).

Romanizarea – în Dacia intracarpatică – a putut să devină o creştinare a unor comunităţi disparate autohtone. De bună seamă, zonele în care nu au pătruns romanii şi armatele lor (poate zonele aşa-numiţilor „daci liberi"), precum şi zonele rurale au rămas noncreştine[7].

---

[7] O „tradiţie" consemnată pe piatra tombală din bazilica din Tours a Sf. Martin de Tours (născut în Panonia, 315 – Tours 397), soldat roman, devenit, după convertirea la creştinism, călugăr militant şi episcop de Tours, ar menţiona numele *dacilor* printre „triburile diferite" din Europa

Dar pentru cea dintâi implantare a creştinismului – aceea din Scythia Minor, pe ţărmul vestic al Pontului şi în părţile estice extreme ale Dunării inferioare – într-o regiune plurietnică, trebuie să ţinem seama şi de limba greacă. Aceasta trebuie să fi fost limba misionarilor, a primilor „noştri” martiri creştini (Epictet, Astion, Kiril, Kindeas, Tasios, Zotikos, Philippos, Kamasis ş.a.) – aceasta era şi limba unei mari părţi dintre inscripţiile descoperite în aceste zone. Nu putem exclude întru totul cunoaşterea limbii latine.

14. Cu toate acestea, în terminologia creştină românească predomină – în mare număr – elementele latine.

Termenii creştini fundamentali sunt latini. O excepţie ar putea face termenul *chileisa, chiraleisa*, descoperit de Romulus Todoran în graiurile Transilvaniei de vest. Chiar dacă termenul principal (lat. *sanctus* > rom. *sân(t)*) este latin, trebuie să constatăm că sfinţii originari româneşti, cei mai „populari”, sunt sfinţii care au nume greceşti şi sunt onoraţi mai ales în biserica răsăriteană: ei au nume transmise d i r e c t din latină (*Sâ(n)medru, Sumedru = Sanctus Demetrius, Sâ(n)nicoară = Sanctus Nicolas, Sânvăsâi = Sanctus Basileos, Sântilie = Sanctus Elie* etc.), cu tratamente fonetice latineşti (-l- > -r-, l + y > i; excepţie face grupul *-tr-* > *-dr-*, în *Sâ(n)medru*, dar nu în *Sâmpetru = Sanctus Petrus*). Interesant, pentru limba română, este termenul *sărbătoare = servatoria (dies)* din *conservatoria* „zi de respectat / păstrat”, precum şi termenii (mai noi) *Floralia > Florii, Rosalia > Rusalii* (în care, într-un caz, *l + y* este eliminat, în celălalt caz, păstrat). O anumită iregularitate de transmisiune fonetică domneşte în terminologia religioasă latină trecută în română: *christianus* devenit *creştin*, cu *-şt-* conservat, *Paschae* devenit *Paşti*, precum *nascere > naşte, scio > ştiu*, dar *pastionem* a devenit *păşune* (cu *-sti* + vocală > *-ş-)*.

Conceptele fundamentale ale religiei creştine sunt, de asemenea, exprimate prin cuvinte de origine latină (sau greco-latină): *biserică, Dumnezeu, cruce, boteza, cumineca, înger* sunt termeni general româneşti, în nordul şi în sudul Dunării. În româna de nord apare *rugăciune* (exista şi *urăciune – oratio*), tot astfel cum o serie de termeni sunt de origine – târzie – bizantină (*Florii, Rusalii*). Interesante probleme pun *Crăciun* (*creatio*?, *callatio*?), *Paschae* (cu grupul *šče/sče* devenit *šte*, ca în elementele slave (Niculescu 1999)), dar şi *basilica*, termen latin bizantin (gr. *Basiléos*), răspândit şi în Romania occidentală (fr. *baseille*, friul. *basilianum*, reto-rom. *baselgia, basuche*, dalm. *basalka* etc.). Să adăugăm numele zilelor săptămânii (mai ales *duminică – dies domenica*), termenii *sanctus > sânt, păresimi (quadragesima)*, termeni precum (a) *lega* „interzice” (*cârneleagă < carnem ligat, câşleagă < caseum ligat*), a *lăsa (laxare)* „abandona” (cf. *lăsarea secului*), fără a mai menţiona şi alţi termeni (lat. *templum > tâmplă?*).

---

centrală care „au primit contract pios cu Iisus”. Nu cumva este vorba de dacii noştri „liberi”? O simplă ipoteză – în măsura în care o inscripţie laudativă, mult ulterioară, poate fi luată în consideraţie, iar numele *Daci(a)* a fost atribuit, în evul mediu, mai multor comunităţi etnice –, fără nici o rigoare istorică.

Aceşti termeni trebuie examinaţi cu atenţie: nu sunt toţi, în egală măsură, probanţi. Bunăoară, *Dumnezeu – Domine-Deus*, prin forma de vocativ, acuză o origine sacrală de serviciu religios – ceea ce nu a fost definitivat decât târziu, prin sec. IV (în timpul lui sau după Constantin-împăratul). Trebuie să menţionăm însă şi pe *Deus* > rom. nord-dunărean *zău* şi rom. dial. (la Brişeni) *zotecuşte* < lat. *Deus te co(n)stet* – ceea ce poate fi anterior acestei epoci. O menţiune deosebită merită şi *Rusalii* < lat. *Rosalia*. Cesare Alzati consideră (într-o comunicare orală) că această imagine *sui-generis* aparţine creştinilor orientali: după tradiţia orientală, asupra Apostolilor reuniţi spre a celebra *pentacosté*, a cincizecea zi după Paşte, nu flăcări sau pale de foc, ci coborâre de petale de trandafir s-au arătat asupra lor (*rosa – rosalia*, sărbătoarea rozelor). Adăugând şi termenii de mai înainte (*Paşte, creştin*, poate şi *Crăciun*) avem dreptul a presupune că ei sunt rezultatul unor intruziuni terminologice ulterioare: sec. VII–VIII (O. Densusianu considera *creştin* un termen tardiv).

Există deci în vocabularul creştin românesc mai multe straturi terminologice, poate chiar mai multe zone ecleziastice – pe care nici lingvistica, nici teologia nu le-au depistat încă. Ceea ce putem însă întrevedea este faptul că, pe lângă, foarte probabil, un (destul de) redus stoc de termeni creştini latini primari (*cruce, botez, înger*, *duminică* etc.), pe care îi regăsim în celelalte limbi romanice, româna (mai ales în nordul Dunării) dispune de termeni proprii (*Crăciun, Rusalii, Florii, rugăciune* etc.), care îşi caută încă o explicare clară. Cercetarea lingvistică nu a „coborât" încă în s t r a t i f i c a r e a lexicului nostru religios: nu toţi termenii latini pe care îi cunoaştem şi cu care argumentăm creştinismul nostru „daco-roman" (latin etc.) au pătruns în limba romanică ce devenea română, în acelaşi timp, în aceleaşi condiţii. O s t r a t i g r a f i e teologico-lingvistică este absolut necesară (mai ales în ceea ce priveşte nordul şi sudul Dunării, dar şi în nord, regiunile de vest-nord-vest, în care apar semnalate conservări şi divergenţe). Dar ea suferă încă de absenţa unor date cultural-istorice cunoscute.

15. Cu toate acestea, o serie de clarificări ar fi putut aduce – dacă i s-ar fi acordat însemnătatea cuvenită – Caragiu Marioţeanu 1993. Autoarea, apărându-şi, cu obiectivitate ştiinţifică, propria sa etnie, examinează (ceea ce alţi lingvişti, tot aromâni, nu au făcut!) terminologia creştină aromânească: „il faudrait admettre que les Aroumains sont les premiers chrétiens parmi les peuples romans: le chemin des Apôtres, venus de l'Asie Mineure par Byzance vers Rome ne passait-il pas par ces regions?" (p. 55).

Întrebarea autoarei merită atenţie.

Mai întâi, aşa cum am arătat, în ciuda dezvoltării în comun (până în sec. IX!) şi a terminologiei creştine fundamentale identice, între românii din nord şi cei din sud apar, în acest domeniu lexical, deosebiri evidente. Absenţa unor termeni latini precum *Florii, rugăciune* (ar. *urăciune*) şi prezenţa altora, tot latini, de felul lui *lâlâtoare* (lat. *laboratoria*), *mi simnez* „mă închin" (lat. *signum*), *mârşinedzu* (lat. *marsianus, marcidus*) „postesc", *ţeară* (lat. *cerra*) „lumânare", *vătăma* (lat.

victimare) „sacrifica”, *yizmaciunu* (lat. *vindematis*) „septembrie”, probabil şi alţii, ar putea dovedi existenţa a d o u ă regiuni (dioceze?) în conglomeratul românofon primitiv, nord- şi sud-dunărean. Scriem *ar putea*, cu unele dubii. Pentru că, din acelaşi studiu, reiese că majoritatea termenilor latini, fundamental creştini, sunt comuni, începând chiar cu termenul *criştinu / crâştinu*; se pot adăuga *Crâciun, Sân-Chetru, Sân-Medru, Stă-Măria, Dumnidză, bâsearică, pâtedzu* (dacorom. *boteza*), *preftu, înyedzu* „înviez”, *(î)nâlţari* „înălţare”, *câşleagă* etc. etc.

16. C â n d, c u m şi, mai ales, u n d e s-au creştinat aceste comunităţi românofone – despărţite, de la o anumită vreme, de trunchiul românesc aflat în nordul Dunării? Este de mirare faptul că nici unul dintre istoricii şi teologii noştri nu le-a luat în seamă în cercetarea istoriei creştinismului românesc. Sunt oare acestea „primele comunităţi romanice creştinate”? Este adevărat că, din *Faptele Apostolilor*, rezultă trecerea (apostolului Pavel) din Antiohia, în Cipru, în Peloponez (Corint), în Rodos – dar, câteodată, călătoria s-a făcut „pe apă”, cu „corabia”. Pavel a trecut prin Macedonia, în Tesalonic şi a ajuns în Atena (*Faptele Apostolilor*, cap. 17–18), dar „după obiceiul său” intra mai ales în sinagoga iudeilor („şi a vorbit cu ei din Scripturi”). În Atena însă a vorbit şi în Areopag, propovăduind „învăţătura nouă” – unde a fost ascultat de „atenieni şi de străinii care stăteau în Atena”; cap. 17, v. 21) – dar scopul esenţial al propovăduirii apostolice (a lui Pavel) era convertirea evreilor – „a dovedi iudeilor că Iisus este Hristos” (cap. 18, v. 5). Nu o dată *Faptele Apostolilor* menţionează că acţiunile Apostolului Pavel (şi ale celor ce-l însoţeau) se adresau în special evreilor. Creştinismul, la origini, a fost o problemă teologică *internă,* ebraică.

S-ar fi putut converti la creştinism, în aceste condiţii, şi comunităţi latinofone – în plus, pastorale – din regiunile muntoase ale Greciei de nord? *Faptele Apostolilor* menţionează, în aceste părţi, numai zonele maritime (Tesalonic, Cipru, Corint, Rodos) unde Paul şi ai săi ajungeau „în corabie”. Bitinia se găsea pe ţărmul Pontului Euxin. Numai Antiohia, metropola siriană a începuturilor creştinismului, era în *retro-terra*.

Dar putem oare presupune că aceste prime acţiuni apostolice se făceau în limba latină? *Faptele Apostolilor* arată că apostolul Pavel predica în limba ebraică (în Aeropagul din Atena, poate, în limba greacă? sau în latină?). Ipoteza utilizării limbii Romei în peregrinările apostolului Pavel – şi, mai ales, contactele cu latinofonii – care, după cum crede Matilda Caragiu Marioţeanu, ar fi urmat să devină „primul popor romanic creştinat” – au puţine şanse de a corespunde adevărurilor istoriei apostolice.

17. Studiul Matildei Caragiu Marioţeanu deschide însă interesante perspective de înţelegere a evanghelizării primordiale, originare, din Scythia Minor. Şi aici creştinismul trebuie să fi pătruns *de timpuriu,* în cetăţile elene, de pe ţărmul Pontului Euxin, *via mare* („în corabie”!). Putem presupune că propagarea lui s-a făcut în limba greacă; ulterior, probabil, şi în latină. (O *via terra,* trecând prin Peninsula Balcanică, nu poate fi luată în considerare decât mai târziu,

începând din sec. III, când goţii, în război cu Imperiul Roman de Răsărit, aduceau la Dunăre, din Orientul apropiat, prizonieri creştinaţi; este cazul părinţilor lui Ulfila(-Wulfilas), originari din Capadochia.)

Rezultă din cele de mai sus că procesul de creştinare a comunităţilor latinofone ce deveneau românofone – aromânii – nu s-a putut efectua decât *ulterior sec. III,* într-o regiune t e r e s t r ă , în ambianţă l a t i n ă şi, mai ales, *împreună* cu romanofonii de la Dunăre şi de la nord de Dunăre. Împreună cu aceştia, terminologia lor creştină – originar greco-latină – s-a slavizat, prin subordonări culturale şi ecleziastice balcanice, după care, intrând în organizarea Greciei ortodoxe, s-a grecizat. Matilda Caragiu Marioţeanu distinge – cu dreptate – terminologia creştină primară de cea „ortodoxă" ulterioară, grecească.

18. Între cele *două* creştinări nord-dunărene şi creştinismul aromânilor din sudul Dunării există acelaşi punct central comun: B i z a n ţ u l ! Inscripţiile – atât cele din Dobrogea, cât şi cele din Transilvania – poartă simbolul creştin, crucea, în forma crucii greceşti-bizantine (cu cele patru braţe egale). Amândouă căile de pătrundere a creştinismului la nordul Dunării porneau „de la organizaţiile religioase din Bizanţ. Creştinismul nostru greco-latin din Scythia Minor este bizantin. Tot de Constantinopole este legat, prin Iustiniana Prima şi Grecia (mai ales începând din sec. VIII), şi creştinismul nostru latin (să-l numim „occidental"?) din Dacia Romana – intracarpatică. Aceste legături genetice şi ierarhice au existat dintru început, dar s-au dezvoltat şi întărit începând din sec. IV (după Edictul din Milano al lui Constantin cel Mare), în sec. V–VI, sub Iustinian I – şi s-au definitivat o dată cu trecerea mitropoliei („occidentale") iustiniene din Illyricum sub jurisdicţia Bizanţului (sec. VIII).

Vedem astfel cum creştinismul românesc a urmat soarta… Imperiului Roman: a început pe vremea marilor cuceriri imperiale ale Romei, dar a rămas fidel, după divizarea Imperiului (385) şi căderea Romei sub Heruli (476), Orientului romano-grec. În sec. VII (după 602), pe măsură ce Imperiul Bizantin se greciza, creştinismul nostru devenea, în totalitate, oriental, greco-bizantin. De la primele pătrunderi ale noii religii în spaţiul dunărean-carpatic şi până astăzi, în straturi socioculturale şi ideologice succesive, creştinismul românesc a fost legat de Bizanţ. Episcopia de la Tomis, îndeosebi, era coordonată de eminente personalităţi ecleziastice din Constantinopol (Brettanion, Gerontios, Teotin I, Ioan Cassian), care au făcut din ea un important centru bisericesc oriental (cf. Andrei Timotin, *Paleocreştinismul carpato-danubian*, în „*Archaeus*" II, 2, III, a).

Şi totuşi, încercarea de separaţie între cele două zone creştine (cea din Scythia Minor şi cea din Dacia Romana) a existat. În 535, Iustinian I a întemeiat, la Tauresium, mitropolia Iustiniana Prima. Aici se oficia în limba latină: regiunea Illyricum (în care intra şi Grecia), precum şi zonele nord-dunărene intracarpatice subordonate acestei mitropolii erau, implicit, legate de Roma – până prin sec. VIII. Începând din acest secol, şi Iustiniana Prima intră sub jurisdicţia religioasă a Bizanţului. În toată această vreme, regiunea creştinată timpuriu a Scythiei Minor

(ulterior încadrată în provincia Moesia Inferior) a fost dependentă de Bizanţ. Grecia constantinopolitano-bizantină era victorioasă, de la vest la est, în toată Peninsula Balcanică. Autoritatea Bizanţului a guvernat, până la urmă (sec. IX–X – sec. XIV–XV) întreaga viaţă creştină în aceste regiuni.

19. Se desprind de aici primele concluzii privind originile creştinismului românesc. Vechimea creştinării noastre se pierde în negura primelor două-trei secole ale erei creştine: în S c y t h i a M i n o r, pe ţărmul pontic, mai întâi, în D a c i a cucerită de romani, după aceea. Dacă în Scythia Minor legăturile cu Imperiul Roman au fost mai puţin implicate în difuzarea noii religii – care era, în schimb, răspândită printre greci, Dacia lui Traian (*Dacia Felix, Dacia capta* etc.) a fost creştinată – şi a rămas ca atare – în limba latină. Dacia traiană a fost creştinată într-un „al doilea val".

Propagarea creştinismului – prin Apostolii Andrei şi Filip sau prin misionari – s-a făcut „de la om la om" (fr. *de bouche à l'oreille*), în adâncă taină şi, foarte probabil, în greacă şi în latină. Cei care aderau la religia lui Hristos aparţineau unor comunităţi etnice diferite – autohtone şi „barbare" – şi unor structuri sociale inferioare, pare-se, mai mult în centre urbane. Dar, deşi în Occident *paganus* „locuitor al satului" era sinonim cu "necreştin(at)", de-a lungul Dunării (pe lângă Durostorum, bunăoară) şi în Illyricum sunt semnalaţi şi creştini de origine rurală („ţărani"). Martirii creştini din părţile Dunării, prin sec. III–IV, aparţineau unor medii sociale modeste (veterani, presbiteri, un grădinar, o femeie – cf. Panaitescu, 1969, p. 97). Trebuie deci să admitem caracterul e t e r o g e n, p o p u l a r, m u l t i e t n i c (şi multicultural) al paleocreştinismului românesc.

20. Mai greu de cercetat este epoca posterioară sec. IV, în Dacia romană, şi aceea de după sec. V, în Scythia Minor. Constantin cel Mare (împărat între 306 şi 337) a pus capăt, definitiv, persecuţiilor religioase prin Edictul de la Milano din 313 (Galeriu dăduse un edict de toleranţă în 311) şi a permis organizarea ierarhiilor creştine. O dată cu întemeierea capitalei Constantinopol şi cu relaţia directă dintre Biserică şi Stat, creştinismul pontic-danubian şi cel carpatic intră în subordonarea ierarhică a Imperiului Roman (ce va deveni, după 395, O r i e n t a l). Misiunile Bisericii sunt rodnice, convertirile se înmulţesc (cuprinzându-i pe goţi şi alte popoare migratoare), în toate zonele dunărene (legate, acum, şi de cetăţile imediat sud-danubiene). Comunităţile creştine din Dacia au fost în strânsă legătură cu scaunele episcopale din dreapta Dunării (Sucidava, Durostorum) şi cu Peninsula Balcanică (unde, în Tesalonic, se creează „vicariatul de Illyricum", imediat dependent de Roma, către sfârşitul sec. IV până prin sec. VI). Prin teritoriile o dată romanizate de la nordul Dunării trec popoarele migratoare – dintre care, mai ales hunii – care, aşezându-se în Pannonia, întrerup legăturile fostei Dacia Romana cu restul lumii romane antice (până în sec. V – VI, Dacia avea legături cu Peninsula Balcanică, Dalmaţia, bazinul Mării Adriatice, Italia de Nord – de unde proveneau chiar unele obiecte creştine). Dar dependenţele canonice ale primelor comunităţi

creştine din aceste zone nu se cunosc. Nici de mărturii privind practicile creştine şi structurile sacerdotale nu dispunem (pentru sec. IV–V). Se pot presupune organizări creştine rudimentare, sporadice, izolate, în secretul existenţei populaţiilor rurale sau de pe lângă centrele urbane rămase nedistruse. De aceea creştinismul nostru de la început s-a grefat pe un fond preexistent, popular, primitiv, c o n t i n u â n d în bună măsură anumite credinţe autohtone, datini şi obiceiuri locale. Asemănările cu creştinismul implantat la toate „neamurile" – încă de pe vremea Apostolilor – sunt evidente. (O excepţie însă: Scythia Minor, înglobată în Moesia Inferior, unde, sub supravegherea Bizanţului, s-au întemeiat bazilici pe cultul martirilor, începând din sec. V.)

Iustinian I (527–565) instituie o arhiepiscopie, *Iustiniana Prima*, căreia îi subordonează două episcopii din Banat (*Litterata, Recidiva*), dând astfel un impuls organizator-canonic creştinilor din comunităţile ex-Daciei Romane – şi orientându-i, la început, spre autoritatea latină, spre Roma, şi, ulterior, spre Bizanţ (integrând şi Grecia). În astfel de circumstanţe s-a constituit şi terminologia creştină în limba romanică ce devenea română: într-o structură latină orientală, cu elemente greceşti, în stratificări treptate (cum am arătat mai înainte), în zone diocezane diversificate. Creştinismul românesc nu este unitar (de aceea, terminologia creştină latină nu poate fi o dovadă suficientă, sigură, pentru continuitatea daco-romană a comunităţilor româneşti).

21. Se vădeşte astfel faptul că pătrunderea creştinismului în zonele nordice ale Peninsulei Balcanice, în interiorul sau dincolo de *limes* s-a realizat diferit: 1. în zona Dobrogei, a Dunării de jos, în sudul Moldovei şi în Muntenia de Vest – provenind, prin Balcanii Orientali, din regiunile greco-bizantine şi 2. zona vestică, pătrunzând prin Banat, Ţara Haţegului, în Transilvania, până în pusta Pannoniei, adică pe linia pe care au intrat în Dacia armatele romane (Via Apollonia – Moesia – Drobeta – Sarmizegetusa). Cele două „ramuri" ale creştinismului pontic-danubian-carpatic (Scythia Minor şi Dacia romană) sunt legate, direct şi indirect, de Peninsula Balcanică şi de Bizanţ.

22. Deosebit de semnificativă este coincidenţa dintre aceste d o u ă direcţii de pătrundere a creştinismului şi cele d o u ă „coridoare culturale" descoperite şi examinate de Theodorescu 1972, p. 339-348, 1982, p. 13-25 (Gheorghe Brătianu vorbise despre „două sfere de influenţă şi de civilizaţie pe teritoriul românesc, una a latinităţii, în jurul masivului apusean al Carpaţilor, purtând pecetea de neşters a latinităţii care a reuşit să-şi asimileze vechiul fond geto-dacic, şi cealaltă, în jurul gurilor Dunării, deschisă curentelor diverse ale etapei şi ale regiunilor balcanice" (*Le problème de la continuité daco-romane*, Bucureşti, 1944, p. 22). Amândouă aceste „coridoare" de cultură treceau prin Macedonia (şi Grecia) şi începeau, primul (cel occidental), la Salonic (Thessalonic) şi se îndrepta spre zona Illyricum, iar cel de-al doilea (oriental), direct de la Constantinopol spre nord, prin Scythia

Minor, la Dunăre. Aceste două zone coincideau cu bine cunoscuta autoritate metropolitană din Tauresium (*Iustiniana Prima*) care, la început subordonată Romei şi ulterior (sec. VIII) Orientului constantinopolitan, domina latinitatea creştină balcanică până la invazia slavilor? În orice caz, cel dintâi – cel vestic – era marcat de cultul Sf. Dumitru (cf. toponimicele precum *Mitrovica*, rom. *Sumedru*, magh. *Syávaszentedemeter* – în Ungaria, catolică, se serbează cu fast Sf. Dumitru), iar cel de-al doilea este însemnat prin cultul Sf. Gheorghe (biserici cu hramul Sf. Gheorghe, la Constantinopol, Varna, Giurgiu, braţul dunărean Sf. Gheorghe – cf. Theodorescu 1982, p. 13: spaţiul oriental, „anatoliano-est-balcanic" apare conturat mult înaintea celuilalt. Altfel spus, şi din vest, şi din est cultura creştină a teritoriilor pontice danubiano-carpatice (Scythia Minor şi Dacia romană) erau legate („visceral"!), prin Balcani, de Bizanţ. Creştinismul românesc originar apare – încă o dată fie spus – ca o emanaţie d u b l ă sud-est europeană.

23. De aceea putem afirma că populaţiile din această parte a Europei (pontico-dunăreano-carpatică) sunt pătrunse de ideile religiei lui Iisus Hristos din cele mai vechi timpuri, poate chiar din epoca apostolică (cel puţin în Scythia Minor). Aceste populaţii au început a fi creştine înainte de oricare delimitare etnică sau statală. Organizaţia ierarhică şi canonică a Bisericii (sec. III–V) le-a găsit creştinate! Creştinismul lor era p o p u l a r , etnic eterogen, răspândit în comunităţi „piele de leopard", uneori fără legătură unele cu altele. Asemenea comunităţi disparate, creştine şi romănofone, există şi azi în Peninsula Balcanică (pe munţi, în Balcani şi în Pind, păstorii aromâni; în Dalmaţia, mauro-vlahii): aceste populaţii mobile (nomade, chiar) sunt de religie greco-ortodoxă şi nu cunosc ierarhiile unor organizaţii bisericeşti.

Ierarhia bisericii creştine s-a instaurat mai târziu, o dată cu eliberarea creştinilor de sub opresiunea statală (sec. IV) şi, mai ales, după întemeierea primelor state etnice slave (sec. VIII–IX).

În acelaşi timp, această subordonare religioasă sud-balcanică şi-a făcut simţită acţiunea în tot cursul istoriei românilor. Mentalitatea bizantină s-a opus curentelor religioase occidentale, latine (Roma), catolice (Ungaria, Polonia) şi reformate (Germania) – dar a admis, cu consecinţe cultural-istorice grave, ceea ce venea, în numele ortodoxiei bizantine, fie prin Grecia, fie prin Ucraina şi Rusia. Aderând la o uniune greco-bizantină, ortodoxă, biserica românilor ignora romanitatea europeană occidentală.

Iată de ce punem sub semnul îndoielii afirmaţiile lui E. Lozovan (cel care vedea, în Bizanţ, „un sostituto linguistico latino") şi considerăm că elementele greco-bizantine sunt preponderente în creştinismul românesc. A vorbi numai despre „latinitate" (precum Pârvan 1911), în aceste circumstanţe, este insuficient sau chiar inoperant. Bizanţul grecesc şi transformările lui bizantine au impus dintru început „latinităţii" originare a religiei creştine româneşti o orientare evidentă spre Balcani.

Bizanţul greco-latin originar rămâne cheia şi centrul imperial-religios al creştinismului balcanic – şi, implicit, al celui danubian şi carpatic – adică al românilor[8].

BIBLIOGRAFIE

Caragiu Marioţeanu 1993 = Matilda Caragiu Marioţeanu, *Païen, chrétien et orthodoxe en aroumain*, în *Studi rumeni e romanzi*…, I, Padova, p. 52–73.

Daicoviciu 1972 = H. Daicoviciu, *Dacii*, Cluj.

Densusianu 1901 = O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris.

Eliade 1980 = Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, Bucureşti.

Fischer 1985 = I. Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti.

Giurescu 1971 = C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti.

Gudea – Ghiurco 2002 = Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români*, Cluj.

Lozovan 1962 = E. Lozovan, *Villages, campagnes et routes de la Romania Orientale*, in *Geschichte der Hunnen*, Berlin (cap. 15).

Madgearu 2001 = Alexandru Madgearu, *Rolul creştinismului în formarea poporului român*, Bucureşti.

Mihăescu 1978 = Haralambie Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucarest – Paris.

Niculescu 1999 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, III, Cluj.

Panaitescu 1969 = P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti*, Bucureşti.

Pârvan 1911 = V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti.

Pippidi 1976 = D. M. Pippidi (coordonator), *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti.

Popescu 1994 = Emilian Popescu, *Le christianisme en Roumanie jusqu'au VIIe siècle à la lumière des nouvelles recherches*, in *Christianitas Daco-Romana*, Bucureşti.

Popescu 2001 = Emilian Popescu, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României*. 1. *Originile apostolice*. 2. *Bizanţul sau Roma?*, în *Priveghind şi lucrând pentru mântuire*, Iaşi.

Stoicescu 1980 = Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Bucureşti.

Theodorescu 1972 = Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident, la începuturile medievale româneşti (sec. X–XIV)*, Bucureşti.

Theodorescu 1982 = Răzvan Theodorescu, *Despre „coridoarele culturale" ale Europei de Sud-Est*, în „Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice", seria IV, t. VII, p. 7–27.

Istoria României 1960 = *Istoria României,* vol. I. Ediţie coordonată de C. Daicoviciu, Bucureşti.

Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
Via Mantica, 3
Udine, Italia

[8] O analiză deosebit de minuţioasă a vestigiilor creştine de pe teritoriul Daciei romane au întreprins Alexandru Madgearu (2001) şi Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco (2002). Precum alţi istorici români, aceşti arheologi accentuează însemnătatea creştinării din Dacia de Vest, aflată sub dominaţia Romei, pentru istoria „continuităţii" românilor în Transilvania. Ne deosebim, prin ceea ce am scris în prezentul studiu, de acest unilateral punct de vedere, în sensul că, analizând în profunzime originile creştinismului pe teritoriul nostru, descoperim pătrunderea lui pe mai multe filiere – şi greceşti, şi romane, dacă nu şi prin sciţi. Ideea unei creştinări apostolice – prin Sf. Andrei – nu este departe de această concepţie multiculturală a creştinismului nostru. De bună seamă, terminologia creştină românească este de origine latină – dar, să nu uităm, această terminologie se construieşte abia prin sec. IV. Până atunci, limba greacă – în Scythia Minor, cel puţin – trebuie luată în considerare: era, foarte probabil, o limbă „locală" a grecilor creştinaţi – alături de limba latină. Altfel spus, terminologia, vestigiile, martirii creştinismului şi „formarea poporului român" sau „continuitatea" în Dacia ar trebui să rămână probleme diferite, dezlegate una de cealaltă.